षोडशः पाठः। स्वागतं तपोधनायाः।

राज्याभिषेकादनन्तरं श्रीरामचन्द्रचरितं यस्मिन् नाटके वर्तते तद् नाट्यम् उत्तररामचरितम्। भवभूतिः नाम महाकविः अस्य नाटकस्य रचयिता। अस्य नाटकस्य द्वितीये अङ्के वर्तते अयं वनदेवता-आत्रेयी-संवादः।

- के अध्ययनप्रत्यूहाः?
- युष्माकम् अध्ययने यदि विघ्नाः आपतन्ति तर्हि यूयं कथं तान् निराकुरुथ?

(नेपथ्ये) स्वागतं तपोधनायाः।

(ततः प्रविशति अध्वगवेषा तापसी)

वनदेवता – आर्ये, का पुनः अत्रभवती? किं प्रयोजनं दण्डकारण्यप्रवेशस्य?

आत्रेयी – अस्मिन् प्रदेशे बहवः अगस्त्यादयः मुनयः निवसन्ति। तेभ्यः वेदान्तविद्याम् अधिगन्तुम् अत्र आगता। वाल्मीकिमहर्षेः आश्रमात् इह आगतास्मि।

वनदेवता – अहो आश्चर्यम्! अन्ये मुनयः वेदान्तज्ञानार्थं वाल्मीकिम् ऋषिम् उपगच्छन्ति। कथम् अत्रभवती तस्य आश्रमात् अत्र अटति?

आत्रेयी – तत्र महान् अध्ययनप्रत्यूहः उत्पन्नः। तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण दारकद्वयमुपनीतम्। कुशलवौ इति तयोः नामनी। एकादशवर्षाणि यावत् भगवता वाल्मीकिना धात्री इव पोषितौ रक्षितौ च। उपनयनं कृत्वा त्रयीविद्यामपि अध्यापितौ। अतिप्रदीप्तप्रज्ञामेधे तयोः। न अस्मादृशाः सामान्याः छात्राः ताभ्यां सह अध्येतुं शक्नुवन्ति। यतः,

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा।
भवति हि पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बग्राहे मणिर्न मृदां चयः ।।

वनदेवता – अयमध्ययनप्रत्यूहः ?

आत्रेयी– अन्यश्च।

वनदेवता– अथ अपरः कः ?

आत्रेयी– अथैकदा सः महर्षिः माध्यन्दिनसवनाय तमसानदीतीरम् अगच्छत्। तत्र वृक्षे एकं क्रौञ्चयुग्मम् आसीत्। सहसा व्याधेन तयोः एकः बाणेन विद्धः। भूमौ पतितं निश्चेष्टं सहचरं दृष्ट्वा क्रौञ्ची व्यलपत्। तस्याः करुणं विलापं श्रुत्वा अकस्मात् महर्षेः मुखात् अनुष्टुप्छन्दसा अश्रुतपूर्वा दैवी वाणी स्फुरिता 'मा निषाद, प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः......'

वनदेवता – चित्रम्। आम्नायात् अनन्तरम् नूतनः छन्दसाम् अवतारः।

आत्रेयी– तेन हि पुनः समयेन भगवान् ब्रह्मदेवः तत्र आविर्भूतः 'महर्षे, प्रबुद्धः असि। रचय रामचरितम्'। इति आदेशबद्धः सः वाल्मीकिः रामायणरचनायां मग्नः अस्ति। तस्मात् ब्रवीमि, इदानीं तत्र अध्ययनमसम्भवम्।

वनदेवता – युज्यते।

आत्रेयी – विश्रान्तास्मि भद्रे। सम्प्रति अगस्त्याश्रमस्य मार्गं कथय।

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरत।

(१) आत्रेयी वाल्मीकिमहर्षेः आश्रमात् दण्डकारण्यं किमर्थम् आगता ?

(२) दारकद्वयस्य नामनी के ?

(३) वाल्मीकिः माध्यन्दिनसवनाय कुत्र अगच्छत् ?

(४) क्रौञ्च्याः विलापं श्रुत्वा महर्षेः मुखात् कीदृशी वाणी प्रसृता ?

(५) ब्रह्मदेवः वाल्मीकिं किम् आदिशत् ?

२. माध्यमभाषया लिखत।

(१) आत्रेय्याः प्रथमः अध्ययनप्रत्यूहः कः ?

(२) ब्रह्मदेवेन ''रचय रामचरितम्'' इति वाल्मीकिः किमर्थम् आदिष्टः ?

३. प्रश्ननिर्माणं कुरुत।

(१)आत्रेयी <u>वाल्मीकिमहर्षेः</u> आश्रमात् दण्डकारण्यम् आगता।

(२) व्याधेन क्रौञ्चः <u>बाणेन</u> विद्धः।

(३) अन्ये मुनयः <u>वेदान्तज्ञानार्थं</u> वाल्मीकिमृषिम् उपगच्छन्ति।

४. अ) शब्दस्य वर्णविग्रहं कुरुत।

(१) अगस्त्यः (२) वाल्मीकिः

(३) अनुष्टुभ् (४) वेदान्तम्

आ) कालवचनपरिवर्तनं कुरुत।

(१) मुनयः वनप्रदेशे निवसन्ति। (एकवचने परिवर्तयत।)

(२) रचय रामचरितम्। (लिङ्लकारे परिवर्तयत।)

इ) विशेषण-विशेष्य-मेलनं कुरुत।

विशेष्यम्	विशेषणम्
१) सहचरः	१) पोषितौ
२) विलापः	२) अश्रुतपूर्वा
३) कुशलवौ	३) करुणः
४) वाणी	४) निश्चेष्टः

भाषासूत्रम् – ४

(अ) लृट्लकार: (द्वितीय: भविष्यत्काल:)।

ह्य: –भूतकाल:	अद्य – वर्तमानकाल:	श्व: – भविष्यत्काल:
अहम् अपठम्।	अहं पठामि।	अहं **पठिष्यामि**।
बालका: अखेलन्।	बालका: खेलन्ति।	बालका: **खेलिष्यन्ति**।
माता अयच्छत्।	माता यच्छति।	माता **दास्यति**।
त्वम् अनम:।	त्वं नमसि।	त्वं **नंस्यसि**।
राम: अमुञ्चत्।	राम: मुञ्चति।	राम: **मोक्ष्यति**।

मेलनं कुरुत।

रूपाणि	पठिष्यामि	खेलिष्यन्ति	दास्यति	नंस्यति	मोक्ष्यति	गमिष्यति	वक्ष्यति	प्रक्ष्यामि	प्राप्स्यति
धातव:	प्र+आप्	मुच्	गम्	वच्	दा	प्रच्छ्	नम्	खेल्	पठ्

लृट्प्रत्यया:। (भविष्यत्कालप्रत्यया:)

परस्मैपदम् — **आत्मनेपदम्**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
स्यति	स्यत:	स्यन्ति	प्रथम:	स्यते	स्येते	स्यन्ते
स्यसि	स्यथ:	स्यथ	मध्यम:	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
स्यामि	स्याव:	स्याम:	उत्तम:	स्ये	स्यावहे	स्यामहे

गम् (१ प.प.) — **लभ् (१ आ.प.)**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
गमिष्यति	गमिष्यत:	गमिष्यन्ति	प्रथम:	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
गमिष्यसि	गमिष्यथ:	गमिष्यथ	मध्यम:	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
गमिष्यामि	गमिष्याव:	गमिष्याम:	उत्तम:	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

नृत् (४ प. प.) — **मन् (४ आ. प.)**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
नर्तिष्यति	नर्तिष्यत:	नर्तिष्यन्ति	प्रथम:	मंस्यते	मंस्येते	मंस्यन्ते
नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथ:	नर्तिष्यथ	मध्यम:	मंस्यसे	मंस्येथे	मंस्यध्वे
नर्तिष्यामि	नर्तिष्याव:	नर्तिष्याम:	उत्तम:	मंस्ये	मंस्यावहे	मंस्यामहे

प्रच्छ् (६ प. प.) — **मुच् (६ आ. प.)**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्रक्ष्यति	प्रक्ष्यत:	प्रक्ष्यन्ति	प्रथम:	मोक्ष्यते	मोक्ष्येते	मोक्ष्यन्ते
प्रक्ष्यसि	प्रक्ष्यथ:	प्रक्ष्यथ	मध्यम:	मोक्ष्यसे	मोक्ष्येथे	मोक्ष्यध्वे
प्रक्ष्यामि	प्रक्ष्याव:	प्रक्ष्याम:	उत्तम:	मोक्ष्ये	मोक्ष्यावहे	मोक्ष्यामहे

चिन्त् (१० प. प.)				गण् (१० आ. प.)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
चिन्तयिष्यति	चिन्तयिष्यतः	चिन्तयिष्यन्ति	प्रथमः	गणयिष्यते	गणयिष्येते	गणयिष्यन्ते
चिन्तयिष्यसि	चिन्तयिष्यथः	चिन्तयिष्यथ	मध्यमः	गणयिष्यसे	गणयिष्येथे	गणयिष्यध्वे
चिन्तयिष्यामि	चिन्तयिष्यावः	चिन्तयिष्यामः	उत्तमः	गणयिष्ये	गणयिष्यावहे	गणयिष्यामहे

वाक्यानि पठत।

१. वयं सायंकाले उद्यानं **गमिष्यामः**।
२. मम पुस्तकं मह्यं कदा **दास्यसि** ?
३. बालकाः ज्येष्ठान् **नंस्यन्ति**।
४. छात्राः उत्तमान् अङ्कान् **प्राप्स्यन्ति**।
५. 'सिंह, जृम्भस्व ! दन्तान् ते **गणयिष्यामि**।
६. परश्वः मम मातामही मम गृहम् **आगमिष्यति**।
७. प्रपरश्वः मातुलः द्विचक्रिकां **प्रदास्यति**।
८. आगामिनि वर्षे अस्माकं शालायां सुवर्णमहोत्सवः **सम्पत्स्यते**।
९. अग्रिमे मासे परीक्षा **भविष्यति**।
१०. आगामिनि वर्षे अहं चन्द्रयाने **उपवेक्ष्यामि**।
११. अग्रिमं युगं तन्त्रज्ञानेन एव पूर्णं **भविष्यति**।

जिज्ञासापत्रम्

● अस्माकं मित्रम् अग्रिमे मासे कन्याकुमारीं गमिष्यति। सः तत्र किं किं करिष्यति इति चिन्तयित्वा वाक्यानि पूरयत।

१. अद्वैतः अग्रिमे शनिवासरे यात्रारम्भं ____________। (कृ)
२. विमानयानेन स तत्र अन्येद्युः ____________। (प्र + आप्)
३. प्रथमं कन्याकुमारीस्थितं देवालयं सः ____________। (दृश्-पश्य्)
४. तस्मात् समुद्रतीरं ____________। (या)
५. तत्रस्थं सूर्यास्तम् ____________। (अव + लोक्)

पठत अवगच्छत ! **व्यञ्जनानां विस्तारः।**

९) तान् + चोरान् = तांश्चोरान् ।
विघ्नान् + च = विघ्नांश्च।

न्+ च/छ/ट्/ठ्/त्/थ् ं (अनुस्वारः), : (विसर्गः)

बहून् + तस्करान् = बहूंस्तस्करान्।
एतान् + छात्रान् = एतांश्छात्रान्।

१०) परि + छेदः - परिच्छेदः।
तरु + छाया = तरुच्छाया।

ह्रस्वः स्वरः + छ = च्छ

मातृ + छाया = मातृच्छाया।
वि + छेदः = विच्छेदः।

क्रियापदरूपाणि।

धातु:(गण:, पदम्)	लट्	लङ्	लोट्	विधिलिङ्	लृट्	कर्मणि
पठ् (१ प.प.)	पठति	अपठत्	पठतु	पठेत्	पठिष्यति	पठ्यते
दा (१ प.प.)	यच्छति	अयच्छत्	यच्छतु	यच्छेत्	दास्यति	दीयते
पा (१ प.प.)	पिबति	अपिबत्	पिबतु	पिबेत्	पास्यति	पीयते
गै (१ प.प.)	गायति	अगायत्	गायतु	गायेत्	गास्यति	गीयते
ध्यै (१ प.प.)	ध्यायति	अध्यायत्	ध्यायतु	ध्यायेत्	ध्यास्यति	ध्यायते
नी (१ उ.प.) प.प.	नयति	अनयत्	नयतु	नयेत्	नेष्यति	नीयते
नी (१ उ.प.) आ.प.	नयते	अनयत	नयताम्	नयेत	नेष्यते	नीयते
स्मृ (१ प.प.)	स्मरति	अस्मरत्	स्मरतु	स्मरेत्	स्मरिष्यति	स्मर्यते
हृ (१ उ.प.) प.प.	हरति	अहरत्	हरतु	हरेत्	हरिष्यति	ह्रियते
हृ (१ उ.प.) आ. प.	हरते	अहरत	हरताम्	हरेत	हरिष्यते	ह्रियते
रभ् (१ आ.प.)	रभते	अरभत	रभताम्	रभेत	रप्स्यते	रभ्यते
नृत् (४ प.प.)	नृत्यति	अनृत्यत्	नृत्यतु	नृत्येत्	नर्तिष्यति	नृत्यते
क्रुध् (४ प.प.)	क्रुध्यति	अक्रुध्यत्	क्रुध्यतु	क्रुध्येत्	क्रोत्स्यति	क्रुध्यते
मन् (४ आ.प.)	मन्यते	अमन्यत	मन्यताम्	मन्येत	मंस्यते	मन्यते
लिख् (६ प.प.)	लिखति	अलिखत्	लिखतु	लिखेत्	लेखिष्यति	लिख्यते
प्रच्छ् (६ प.प.)	पृच्छति	अपृच्छत्	पृच्छतु	पृच्छेत्	प्रक्ष्यति	पृच्छ्यते
दिश् (६ उ.प.) प.प.	दिशति	अदिशत्	दिशतु	दिशेत्	देक्ष्यति	दिश्यते
दिश् (६ उ.प.) आ.प.	दिशते	अदिशत	दिशताम्	दिशेत	देक्ष्यते	दिश्यते
मुच् (६ उ.प.) प.प.	मुञ्चति	अमुञ्चत्	मुञ्चतु	मुञ्चेत्	मोक्ष्यति	मुच्यते
मुच् (६ उ.प.)आ.प.	मुञ्चते	अमुञ्चत	मुञ्चताम्	मुञ्चेत	मोक्ष्यते	मुच्यते
पूज् (१० उ.प.)प.प.	पूजयति	अपूजयत्	पूजयतु	पूजयेत्	पूजयिष्यति	पूज्यते
पूज् (१०उ.प.)आ.प.	पूजयते	अपूजयत	पूजयताम्	पूजयेत	पूजयिष्यते	पूज्यते
स्पृह्(१० उ.प.)प.प.	स्पृहयति	अस्पृहयत्	स्पृहयतु	स्पृहयेत्	स्पृहयिष्यति	स्पृह्यते
स्पृह्(१०उ.प.)आ.प.	स्पृहयते	अस्पृहयत	स्पृहयताम्	स्पृहयेत	स्पृहयिष्यते	स्पृह्यते
चुर् (१० उ.प.) प.प.	चोरयति	अचोरयत्	चोरयतु	चोरयेत्	चोरयिष्यति	चोर्यते
चुर् (१०उ.प.)आ.प.	चोरयते	अचोरयत	चोरयताम्	चोरयेत	चोरयिष्यते	चोर्यते
अस् (२ प.प.)	अस्ति	आसीत्	अस्तु	स्यात्	भविष्यति	भूयते
शक् (५ प.प.)	शक्नोति	अशक्नोत्	शक्नोतु	शक्नुयात्	शक्ष्यति	शक्यते
श्रु (५ प.प.)	शृणोति	अशृणोत्	शृणोतु	शृणुयात्	श्रोष्यति	श्रूयते
कृ (८ उ.प.) प.प.	करोति	अकरोत्	करोतु	कुर्यात्	करिष्यति	क्रियते
कृ (८ उ.प.) आ.प.	कुरुते	अकुर्वत	कुरुताम्	कुर्वीत	करिष्यते	क्रियते
ज्ञा (९ उ.प.) प.प.	जानाति	अजानात्	जानातु	जानीयात्	ज्ञास्यति	ज्ञायते
ज्ञा (९ उ.प.) आ.प.	जानीते	अजानीत	जानीताम्	जानीत	ज्ञास्यते	ज्ञायते

इ) भूतकालवाचक-धातुसाधित-विशेषणानि।

अयं 'कृ' धातोः जलाशयः।
अत्र कति मत्स्याः परिचिताः युष्माकम्?

क्त-भाण्डम्

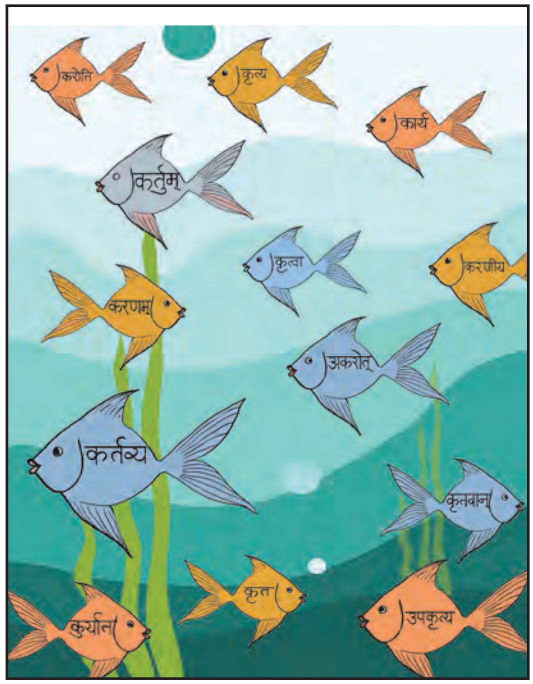

क्तवतु भाण्डम्

रामेण पाठः पठितः।
रामेण कविता पठिता।
रामेण काव्यं पठितम्।
रामेण पाठाः पठिताः।
सीतया कविते पठिते।
अस्माभिः काव्यानि पठितानि।
यथा कर्मपदं परिवर्तते,
तथा क्रियासूचकं विशेषणम् अपि परिवर्तते।

एतद् क्रियापदात् भिन्नम्।

रामः पाठं पठितवान्।
सीता पाठं पठितवती।
छात्राः पाठं पठितवन्तः।
महिलाः पाठं पठितवत्यः।
अहं पाठं पठितवान्।
त्वं पाठं पठितवती।
यथा कर्तृपदं परिवर्तते,
तथा क्रियासूचकं विशेषणम् अपि परिवर्तते।

'पठित' इति 'क्त' प्रत्ययान्तरूपम् (कर्मवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम् = मूलधातुः + त) तथा च
'पठितवत्' इति 'क्तवतु' प्रत्ययान्तरूपम् (कर्तृवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम् = मूलधातुः + तवत्)।

धातुः	क्त रूपम्	क्तवतु रूपम्	धातुः	क्त रूपम्	क्तवतु रूपम्	धातुः	क्त रूपम्	क्तवतु रूपम्
क्षिप्	क्षिप्त	क्षिप्तवत्	पा	पीत	पीतवत्	पूज्	पूजित	पूजितवत्
आप्	आप्त	आप्तवत्	पा	पात	पातवत्	भक्ष्	भक्षित	भक्षितवत्
जि	जित	जितवत्	धा	हित	हितवत्	भूष्	भूषित	भूषितवत्
नी	नीत	नीतवत्	गै	गीत	गीतवत्	अर्थ्	अर्थित	अर्थितवत्
श्रु	श्रुत	श्रुतवत्	ध्यै	ध्यात	ध्यातवत्	क्षल्	क्षालित	क्षालितवत्
कृ	कृत	कृतवत्	कथ्	कथित	कथितवत्	तड्	ताडित	ताडितवत्
स्मृ	स्मृत	स्मृतवत्	दण्ड्	दण्डित	दण्डितवत्	घुष्	घोषित	घोषितवत्
हृ	हृत	हृतवत्	गण्	गणित	गणितवत्	चुर्	चोरित	चोरितवत्

धातुः	क्त रूपम्	क्तवतु रूपम्	धातुः	क्त रूपम्	क्तवतु रूपम्	धातुः	क्त रूपम्	क्तवतु रूपम्
दृश्	दृष्ट	दृष्टवत्	पठ्	पठित	पठितवत्	मन्	मत	मतवत्
दिश्	दिष्ट	दिष्टवत्	लिख्	लिखित	लिखितवत्	तन्	तत	ततवत्
स्पृश्	स्पृष्ट	स्पृष्टवत्	वन्द्	वन्दित	वन्दितवत्	हन्	हत	हतवत्
सृज्	सृष्ट	सृष्टवत्	मुच्	मुक्त	मुक्तवत्	रम्	रत	रतवत्
दंश्	दष्ट	दष्टवत्	त्यज्	त्यक्त	त्यक्तवत्	गम्	गत	गतवत्
इष्	इष्ट	इष्टवत्	भुज्	भुक्त	भुक्तवत्	वच्	उक्त	उक्तवत्
प्रच्छ्	पृष्ट	पृष्टवत्	बुध्	बुद्ध	बुद्धवत्	वद्	उदित	उदितवत्
नश्	नष्ट	नष्टवत्	रभ्	रब्ध	रब्धवत्	वह्	ऊढ	ऊढवत्
ग्रन्थ्	ग्रथित	ग्रथितवत्	लभ्	लब्ध	लब्धवत्	ग्रह्	गृहीत	गृहीतवत्
मन्थ्	मथित	मथितवत्	लुभ्	लुब्ध	लुब्धवत्	यज्	इष्ट	इष्टवत्

रूपाणि अवलोकयत।

कर्मवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम्				कर्तृवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम्			
पठितः	पठितौ	पठिताः	(पुं.)	पठितवान्	पठितवन्तौ	पठितवन्तः	(पुं.)
पठिता	पठिते	पठिताः	(स्त्री.)	पठितवती	पठितवत्यौ	पठितवत्यः	(स्त्री)
पठितम्	पठिते	पठितानि	(नपुं.)	पठितवत्	पठितवती	पठितवन्ति	(नपुं.)
एतानि रूपाणि देव, माला, वन इव।				एतानि रूपाणि भवत्, नदी, जगत् इव।			

अधोदत्तानि वाक्यानि पठत, भेदम् अवगच्छत।

केन/कया कृतम्।	कः कृतवान् / का कृतवती ?
१. अर्चकेन देवः पूजितः।	१. अर्चकः देवं पूजितवान्।
२. अर्चकेन देवी पूजिता।	२. अर्चकः देवीं पूजितवान्।
३. अर्चकेन दैवतं पूजितम्।	३. अर्चकः दैवतं पूजितवान्।
४. पितामह्या कथा कथिता।	४. पितामही कथां कथितवती।
५. चालकेन रूप्यकाणि गणितानि।	५. चालकः रूप्यकाणि गणितवान्।
६. कृषीवलेन सस्यानि उप्तानि।	६. कृषीवलः सस्यानि उप्तवान्।

जिज्ञासापत्रम्

१. 'क्त' प्रत्ययान्तरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. जनैः पूजा ________। (कृ)
२.शिक्षकेण पाठः उच्चैः ________। (पठ्)
३. शिष्येण दक्षिणा ________। (दा)
४. अनया कथा ________। (रच्)
५. बिडालेन क्षीरं ________। (पा)
६. मया चित्रं ________। (दृश्)

२. 'क्तवतु' प्रत्ययान्तरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. पुरुषः कार्यं ________। (कृ)
२.महिला शाटिकां ________। (धृ)
३. देवाः भक्तान् ________। (रक्ष्)
४. अहं चित्राणि ________। (दृश्)
५. कविः कवितां ________। (लिख्)

।। अमरकोषः ।।

कण्ठस्थीकरणार्थम् ।	विग्रहः ।
राजा – राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ।	राजा, राट्, पार्थिवः, क्ष्माभृत्, नृपः, भूपः, महीक्षित् ।
गुरुः – उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः ।	उपाध्यायः, अध्यापकः, निषेकादिकृत्, गुरुः ।
नासिका – क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ।	घ्राणम्, गन्धवहा, घोणा, नासा, नासिका।
नेत्रम् – लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।	लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम्, चक्षुः, अक्षिः ।
कर्णः – कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ।	कर्णः, शब्दग्रहः, श्रोत्रम्, श्रुतिः, श्रवणम्, श्रवः ।
षट्पदः–द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ।	द्विरेफः, पुष्पलिट्, भृङ्गः, षट्पदः, भ्रमरः, अलिः ।
मानवाः – मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।	मनुष्याः, मानुषाः, मर्त्याः, मनुजाः, मानवाः, नराः ।
दैवम् – दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।	दैवम्, दिष्टम्, भागधेयम्, भाग्यम्, नियतिः, विधिः ।
निपुणः – प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।	प्रवीणः, निपुणः, अभिज्ञः, विज्ञः, निष्णातः, शिक्षितः ।
यज्ञः – यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ।	यज्ञः, सवः, अध्वरः, यागः, सप्ततन्तुः, मखः, क्रतुः ।
कुबेरः – कुबेरस्त्र्यम्बकसखो राजराजो धनाधिपः ।	कुबेरः, त्र्यम्बकसखः, राजराजः, धनाधिपः ।
याचकः – वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ।	वनीयकः, याचनकः, मार्गणः, याचकः, अर्थी ।
मार्गः – अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।	अयनम्, वर्त्म, मार्गः, अध्वा, पन्थाः, पदवी सृतिः ।
सैनिकः – भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।	भटाः, योधाः, योद्धारः, सेनारक्षाः, सैनिकाः ।
निद्रा – स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ।	निद्रा, शयनम्, स्वापः, स्वप्नः, संवेशः ।
बुद्धिः – बुद्धिर्मनीषा धिषणाधीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।	बुद्धिः, मनीषा, धिषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः ।
हर्षः – मुद् प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः ।	मुद्, प्रीतिः, प्रमदः, हर्षः, प्रमोदः, आमोदः, सम्मदः ।
वचः – व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ।	व्याहारः, उक्तिः, लपितम्, भाषितम्, वचनम्, वचः ।
शत्रुः – रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ।	रिपुः, वैरी, सपत्नः, अरिः, द्विषद्, द्वेषणः, दुर्हृद् ।
कुक्कुरः – कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ।	कौलेयकः, सारमेयः, कुक्कुरः, मृगदंशकः ।
कृपणः – कदर्ये कृपणक्षुद्रकिम्पचानमितम्पचाः ।	कदर्यः, कृपणः, क्षुद्रः, किम्पचानः, मितम्पचः ।
शोभनम् – सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।	सुन्दरम्, रुचिरम्, चारु, सुषमम्, साधु, शोभनम् ।
मलिनम् – मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।	मलीमसम्, मलिनम्, कच्चरम्, मलदूषितम् ।
प्रभूतम् – प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।	प्रभूतम्, प्रचुरम्, प्राज्यम्, अदभ्रम्, बहुलम्, बहु ।
पूर्णम् – समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ।	समग्रम्, सकलम्, पूर्णम्, अखण्डम्, अनूनकम् ।
पुत्रः – आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।	आत्मजः, तनयः, सूनुः, सुतः, पुत्रः ।
यमः – कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड् यमः ।	कृतान्तः, यमुनाभ्राता, शमनः, यमराट्, यमः ।
दिनः – घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ।	घस्रः, दिनम्, अहः, दिवसः, वासरः ।
राक्षसः–राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः।	राक्षसः, कौणपः, क्रव्यात्, क्रव्यादः, अस्रपः, आशरः।
शङ्करः – शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।	शम्भुः, ईशः, पशुपतिः, शिवः, शूली, महेश्वरः ।
मेघः – अभ्रं मेघो वारिवाहस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत्।	अभ्रम्, मेघः, वारिवाहः, तडित्वान्, वारिदः, अम्बुभृत्।
मीनः – पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।	पृथुरोमा, झषः, मत्स्यः, मीनः, वैसारिणः, अण्डजः ।
नभः – नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ।	नभः, अन्तरिक्षम्, गगनम्, अनन्तम्, सुरवर्त्म, खम् ।
महिला – स्त्री योषिदङ्गना योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।	स्त्री, योषित्, अङ्गना, योषा, नारी, सीमन्तिनी, वधूः ।
जगत् – त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।	जगती, लोकः, विष्टपम्, भुवनम्, जगत् ।
वर्ष – संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ।	संवत्सरः, वत्सरः, अब्दः, हायनः, शरद्, समाः ।
शुभम् – श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ।	श्वःश्रेयसम्, शिवम्, भद्रम्, कल्याणम्, मङ्गलम्, शुभम्।

शब्दकोषः। (पाठानुसारम्)

१. सृष्ठु गृहीतः चौरः।

१) धनस्यूतः (पुं.) –
२) मायायष्टिका (स्त्री) –
३) अङ्गुलिमात्रम् (नपुं) –

२. अव्ययमाला।

१) अल्पाक्षरत्वम् (नपुं.) –
२) आस्यम् (नपुं.) –
३) घ्राणम् (नपुं.) –
४) सृष्टम् (विशे.नपुं.) –
५) षट्पदः (पुं.) –
६) केतकीगन्धः (पुं.) –
७) आघ्रातुम् (अव्यय) –
८) परसन्तापः (पुं.) –
९) वर्त्मन् (नपुं.) –
१०) द्वितीया (स्त्री) –
११) स्थानभ्रष्टः (पुं.) –
१२) अनुद्यमः (पुं.) –
१३) आहृत्य (अ.) –

३. धन्यौ तौ दातृयाचकौ।

१) प्रकृत्या (स्त्री) –
२) पटुः (पुं.) –
३) भृशम् (अ.) –
४) स्वस्ति (अ.) –
५) सकाशात् (अ.)–
६) परावर्तितुम् (अ.) –
७) आक्रान्तुम् (अ.) –
८) प्रभूता (स्त्री) –

४. विध्यर्थमाला।

१) चेत् (अव्यय) –
२) कुतः (अव्यय) –
३) अनृतम् (अव्यय) –
४) काङ्क्षेत (क्रि.) –
५) सम्यक् (अ.) –
६) प्रत्यहम् (अ.) –
७) वृकः (पुं.) –
८) अवलुम्पेत (क्रि.) –

५. किं मिथ्या? किं वास्तवम्?

१) मन्थनम् (नपुं.) –
२) सुखासन्दः (पुं.)–
३) चलभाषः (पुं.) –
४) द्वारघण्टिका (स्त्री) –
५) यष्टिकन्दुकक्रीडा (पुं.) –
६) लालायितम् (विशे.) –
७) बुभुक्षा (स्त्री) –
८) आभासात्मकम् (नपुं.) –

६. वीरवनिता विश्पला।

१) भुवम् (स्त्री) –
२) युगपद् (अ.) –
३) प्रत्युत (अ.) –
४) इतःपरम् (अ.) –
५) आयुधप्रहारः (पुं.) –
६) कदलीवृक्षः (पुं.) –
७) संहृतः (विशे.) –

७. योगमाला।

१) उत्तानम् (नपुं.) –
२) जानु (नपुं.) –
३) व्योमस्थम् (पुं.)–
४) पाणिः (पुं.) –
५) प्रजल्पः (पुं.) –
६) अन्तरायः (पुं.) –

८. पिन्कोड्–प्रवर्तकः महान् संस्कृतज्ञः।

१) आङ्ग्लभाषा (स्त्री) –
२) दुर्बोधम् (नपुं.) –
३) प्रत्यूहाः (पुं.) –
४) विद्वद्वरेण्यः (पुं.) –

९. सूक्तिसुधा।

१) भ्रातृभाज्यम् (नपुं.) –
२) गणना (स्त्री) –
३) दुहन्ति (धातुरूप) –
४) जाड्यम् (विशे.) –
५) हन्त – (अ.) –
६) विग्रहे – (पुं.) –
७) परः (पुं.) –
८) व्यसनिन् (पुं.) –

१०. पितृभक्तः नचिकेताः।

१) लालितः (पुं.) –
२) क्रोधावेशः (पुं.) –
३) निवारयितुम् (अ.) –

११. मनसः स्वच्छता।

१) हठम् (नपुं.) –
२) उत (अ.)–
३) लघुभारम् (नपुं.) –
४) आर्द्रः (पुं.) –
५) शाटिकाञ्चलम् (नपुं.) –
६) कियन्तः (अ.) –
७) रजकः (पुं.) –
८) चन्दनफेनकम् (नपुं.) –
९) व्यापृतम् (अ.) –

१२. अमरकोषः।

१) अध्येतृ (पुं.) –
२) यथेष्टम् (अ.) –
३) आचन्द्रतारकम् (नपुं.) –
४) अनुशासनम् (नपुं.) –
५) विनायासम् (अ.) –

१३. सरमायाः शीलम्।

१) उपहारः (पुं.) –
२) किङ्करः (पुं.) –
३) मघवान् (पुं.) –
४) तटरुहतरुः (पुं.) –
५) जलौघः (पुं.) –
६) पृथुलरभसा (स्त्री) –
७) विनयवचसा (स्त्री) –
८) म्लानमुखी (स्त्री) –
९) परतीरम् (नपुं.) –
१०) वलः (पुं.) –
११) जारु (नपुं.) –

१४. काव्यशास्त्रविनोदः।

१) मस्तिष्कखाद्यम् (नपुं.) –
२) सरसम् (नपुं.) –
३) पक्षिराजः (पुं.) –
४) शूलपाणिः (पुं.) –
५) बिभ्रत् (विशे.) –
६) लुब्धकः (पुं.) –
७) धीवरः (पुं.) –
८) पिशुनः (पुं.) –
९) चञ्चलतरः (पुं.) –
१०) वक्त्रम् (नपुं.) –
११) चाटून् (अ.) –
१२) मृषा (अ.) –
१३) प्रत्याशा (स्त्री.)
१४) बालतृणम् (नपुं.) –
१५) मुहुः (अ.) –
१६) कुरङ्गः (पुं.) –

१५. मनोराज्यस्य फलम्। १) अधीते (क्रि.) – २) शक्रः (पुं.) – ३) सक्तुः (पुं.) – ४) नागदन्तः (पुं.) – ५) वडवा (स्त्री.) – ६) यूथम् (पुं.) – ७) महिषी (स्त्री.) – ८) विक्रयणम् (नपुं.) –	९) चतुःशालम् (नपुं.) – १०) प्राप्तवयस्का (स्त्री.) – ११) जानुचलनयोग्यः (पुं.) – १२) श्रोष्यति (क्रि.) – १३) पाण्डुरता (स्त्री.) – १४) शेते (क्रि.) – **१६. स्वागतं तपोधनायाः।** १) नेपथ्यम् (नपुं.) – २) अध्वगवेषा (स्त्री.) –	३) अधिगन्तुम् (अ.) – ४) अतिप्रदीप्तप्रज्ञामेधे (स्त्री) – ५) अस्मादृशः (पुं.) – ६) जडः (पुं.) – ७) मृदा (स्त्री.) – ८) आम्नायः (पुं.) – ९) सवनम् (नपुं.) – १०) निषादः (पुं.) –

घटकपरीक्षा १ प्रारूपम् — अङ्काः २०

(पाठ १, २, ३, भाषासूत्रम् १)

प्र. १. अ) १) चित्रं दृष्ट्वा नामानि लिखत (३ तः २) १

२) सङ्ख्याः अक्षरैः /अङ्कैः लिखत (३ तः २) १

प्र. १. आ) गद्यांशं पठित्वा कृतीः कुरुत। (२ गद्यांशौ) । ८

१) एकवाक्येन उत्तरत। (१)

२) सत्यम् असत्यं वा/उचितं कारणं/ कः कं वदति ? (१)

३) गद्यांशात् समानार्थकं/विरुद्धार्थकं शब्दं चिनुत। (१)

४) द्वे त्वान्त/ल्यबन्त/तुमन्त-अव्ययपदे/विभक्त्यन्तपदे चिनुत। (१)

प्र. २ अ)पद्यांशं पठित्वा कृतीः कुरुत। ३

१. पद्यांशः-१ कस्यापि एकस्य श्लोकस्य अनुवादं माध्यमभाषया लिखत।(२ तः १) (२)

२. पद्यांशः-२ एकवाक्येन उत्तरत। (१) अथवा २ समानार्थकौ/विरुद्धार्थकौ शब्दौ चिनुत।(१)

आ) श्लोकं पूर्णं शुद्धं च लिखत। (२ तः १) २

प्र. ३. व्याकरणम्। ५

अ) तालिकां पूरयत। (३ तः २) (नाम-सर्वनाम-क्रियापदतालिका) (२)

आ) अव्ययानां/धातूनाम् उपयोगं कृत्वा वाक्यानि लिखत। (३ तः २) (२)

इ) वाक्यं शुद्धं कुरुत। (२ तः १) (१)

* * *